

Victor R. Fuchs: A nemek közötti gazdasági egyen- lőtlenségekről

*Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest,
2003. 236 old., 2990 Ft*

Az utóbbi években mind a társadalomtudományi szakma, mind a média komoly érdeklődést mutat a nők gazdasági hátrányával kapcsolatos tények és magyarázatok, a nemi szerepekben bekövetkező – valóságos vagy kívánatos – változások, valamint a nemek egyenlőségét előmozdítani szándékozó kormányzati javaslatok iránt. Fuchs könyve a szakirodalmi áttekintés műfajához áll a legközelebb. Emiatt valószínűleg kevés újdonsággal szolgál a nemek közötti egyenlőtlenségek kutatóinak. Viszont talán ez az első magyar nyelvű bibliográfia, amely közérthetően és olvasmányosan, a felesleges szakmai zsargont mellőzve foglalja össze a specialisták által felhalmozott ismeretanyagot. (Ugyanakkor az érvelés megértéséhez az olvasónak feltétlenül el kell sajátítania néhány alapvető közgazdasági és statisztikai fogalmat és összefüggést.) Használhatóságát az sem csökkenti, hogy nem a magyarországi, hanem az 1950 és 1990 közötti amerikai tapasztalatokat ismerteti (az amerikai kiadás 1990-ben jelent meg). Fuchs könyve, mely a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában elindított közgazdasági kiskönyvtár sorozatban jelent meg, kitűnő választás a témával először ismerkedő laikusok számára. Ráadásul jól használható tananyagként mind a társadalmi nemek szociológiájával foglalkozó, mind az alkalmazott közgazdaságtani kurzusokon.

Célja a nemek közötti egyenlőtlenségek érzelmi szempontból semleges leírása és magyarázata. Első fejezetében ismerteti a nemek közötti gazdasági egyenlőtlenségekkel kapcsolatos téziseit. Első tétele, hogy a nemek közötti gazdasági egyenlőtlenségek alapvetően nem csökkentek. Természetesen számos megfigyelés utal arra, hogy a nők munkaerő-piaci hely-

zete javult az 1960-as évek óta. Ám a nők még mindig az alacsonyabb keresetet biztosító foglalkozásokban koncentrálnak, és rájuk hárul a háztartási és a gyermekneveléssel kapcsolatos feladatok zöme. A második tétel szerint a nők hátrányos helyzetét nem lehet a munkaadók viselkedésének – a diszkriminációnak vagy a kizsákmányolásnak – tulajdonítani; a harmadik tétel pedig azt állítja, hogy hátrányos helyzetük oka a karrier és a család közötti konfliktus. A szerző végül megvizsgálja, milyen kormányzati intézkedésekkel lehet hatékonyan csökkenteni a nemek közötti gazdasági egyenlőtlenségeket. Második és harmadik tézisére támaszkodva emellett érvel, hogy egy racionális szakpolitika nem a munkaadók viselkedését, hanem a családoknak a gyermekgondozással kapcsolatos döntéseit próbálja befolyásolni.

A második fejezet (*A forradalom és gyökerei*) először a nők gazdasági helyzetében bekövetkezett változásokat részletezi. A nők foglalkoztatásában számos kedvező tendencia érvényesült: ma már nagyobb arányban állnak újra fizetett munkába a gyermek első születésnapja előtt, és nagymértékben nőtt az arányuk a diplomát és doktori fokozatot újonnan elnyerők között is. Ezzel párhuzamosan viszont csökkent a termékenység. Ugyancsak csökkent a házasságkötések száma, viszont nőtt a házasságon kívüli születéseké és a válásoké. A változások okait keresve, Fuchs először két gyakori hipotézist vizsgál meg. Az egyik szerint a nők „tartalék” munkaerőt jelentenek: nagy munkaerő-kereslet esetén igénybe veszik, de gazdasági hanyatlás idején elbocsátják őket. A másik azt állítja, hogy a nők akkor állnak munkába, ha romlanak férjük kereseti lehetőségei. Fuchs szerint az első hipotézisnek ellentmond az, hogy 1947 és 1985 között minden évben nőtt a nők foglalkoztatottakon belüli aránya. Ráadásul a növekedés gyorsabb volt azokban az években, amikor a munkanélküliség a legjobban növekedett. A második hipotézis számos tényre képtelen megmagyarázni. Például nemcsak a házasság, hanem a nem házasság foglalkoztatottsága is javult. Továbbá a hatévesnél kisebb gyermeket nevelő anyák foglalkozta-

tottsági esélye különösen azokban a családokban javult, ahol a férj magas jövedelmű.

A nők javuló munkaerő-piaci esélyeire Fuchs szerint nehéz egyetlen átfogó magyarázatot kidolgozni, mert nem mindig egyértelmű, milyen sorrendben követik egymást a munkavállalással, a gyermekvállalással és a családi állapot megváltoztatásával kapcsolatos döntések. Fuchs három elméleti lehetőséget vizsgál. Az első szerint a kedvezőbb munkalehetőségek hatására a nők csökkentik mind termékenységüket, mind házassági hajlandóságukat. Ennek oka az, hogy reálbérük emelkedése megráigítja a szabadidőt és a háztartási munkát, különösen akkor, ha a pluszjövedelmet fogyasztásra költhetik. Ha viszont a nők „kivonulnak” a háztartásból, csökkentik termékenységüket (vagy későbbi életkorra halasztják a szülést), és a családon belüli konfliktusok is nagyobb eséllyel végződnek válással. Ténylegesen ez történt a második világháború után: először a házasság foglalkoztatása kezdett növekedni (az ötvenes években), majd (a hatvanas években) csökkent a termékenység. Ez a magyarázat viszont nem kielégítő a hetvenes és nyolcvanas évekre, mivel ekkor a nők reálbére stagnált, viszont foglalkoztatottságuk továbbra is nőtt. Továbbá végig a XX. század során a termékenység csökkenése rendszerint megelőzte a nők foglalkoztatottságának javulását. A második lehetőség tehát az, hogy a termékenység csökkenése befolyásolja a nők munkavállalási döntéseit. Ezt az elméleti lehetőséget támasztja alá beáramlásuk a szolgáltatási szektorba, amely a lakóhelyhez közeli állásokat kínál, és lehetővé teszi a rugalmas munkaidőt vagy a részfoglalkoztatást, amitől vonzóvá válik a gyermekes nők számára. Van egy harmadik lehetőség, amelynek elemzésével Fuchs adós marad, nevezetesen hogy a nők növekvő válási esélyekkel számolnak, ami alacsonyabb termékenységre és erős munkaerő-piaci részvételre ösztönzi őket.

Mindhárom magyarázat standard közgazdasági módszerekkel elemzi a nők viselkedését: az adott és változatlan preferenciákkal rendelkező nők viselkedésének változását a munka-

erőpiacon vagy a házassági piacon bekövetkezett változások idézik elő. Közös hétköznapi tapasztalataink viszont azt sugallják, hogy a női munkavállalás növekedése és a nemi szerepek változása nem mehetett volna végbe a nemi szerepekkel kapcsolatos nézetek, ideológiák változása nélkül. Ezek bevonása első látásra szétfeszíti a közgazdasági elemzés kereteit, hiszen az ideológia változása preferenciaváltozásnak tűnik. Fuchs álláspontja az, hogy a nemi ideológiák változása felerősítette a munkaerő-piaci és/vagy a házassági piaci lehetőségekben bekövetkezett változások hatását. A kompetitív médiapiacra minden médiumnak érdekében áll a kereseti lehetőségek javulását bemutató hírek szerepeltetése. A lehetőségek javulásáról szóló médiatartalmakban találják meg a nők azokat az érveket, amelyekkel meg tudják indokolni maguknak, miért növelik munkaerő-piaci részvételüket a család rovására (a kognitív diszsonancia csökkentése).

A harmadik fejezet (*Minél inkább változnak a dolgok*) a nők hátrányos gazdasági helyzetének változatlanságára utaló tényeket ismerteti. A foglalkozási szegregáció stabil maradt, különösen az iskolázatlan vagy az idős populációban. A nők sokkal nagyobb arányban dolgoznak rész munkaidőben, mint a férfiak. A gyermekgondozási és a háztartási munkák zöme még ma is a nőkre hárul. Habár a nők 1986-ban nagyobb valószínűséggel dolgoztak fizetett állásban, mint 1960-ban, a rész munkaidőben foglalkoztatott nők aránya állandó maradt. S noha bérhátrányuk az utóbbi évszázadok során csökkent, 1980-ban még mindig csak a férfiak bérének 60 százalékát keresték.

Hogyan magyarázható a nők munkaerő-piaci hátránya? Fuchs számos magyarázatot említ. Érdemes két hipotézist közelebről is megvizsgálni. Az egyik közismert magyarázat szerint a munkaadók előítéleteik miatt alacsonyabb bért fizetnek vagy rosszabb állást kínálnak a nőknek. A diszkrimináció-hipotézis azonban elmentmond néhány fontos ténynek. Ha igaz volna, akkor a nemek közötti egyenlőtlenségek ugyanolyan stabilak lennének, mint a fehérek és feketék közötti egyenlőtlenségek. A rasszok

közötti egyenlőtlenségek – a faji szegregáció és a feketék bérhátránya – azonban látványosan csökkent az Egyesült Államokban. Ha a munkaadók diszkriminálnak, miért nem diszkriminálják a feketéket? A másik kézenfekvő magyarázat az, hogy a foglalkozási szegregáció a kizsákmányolás eszköze: ha a munkaadók csak nőket foglalkoztatnak, akkor lenyomják a nők bérét, és ezáltal több profit-hoz jutnak. Ez a hipotézis akkor értelmes, ha egy-egy foglalkozáson belüli szegregációval van dolgunk. Viszont képtelen megmagyarázni azt a tényt, hogy a szegregáció inkább az ágazatok között figyelhető meg, hiszen „az acélipari munkáltatók például [...] aligha nyerne azon, hogy kiszorítják a nőket a ruházati iparba” (60. oldal). A hipotézist közvetlenül cáfolja az a megfigyelés, hogy nincs pozitív kapcsolat a szegregáció mértéke és a profit között. Mindkét magyarázat azt feltételezi, hogy a nők gazdasági hátrányáért a munkaadók viselkedése felelős. A munkaadói viselkedéssel kapcsolatos hipotézisek képtelenek megmagyarázni, miért erősebb a nemi szegregáció 1980-ban, mint a faji, hogy a faji szegregáció miért csökkent nagyobb mértékben, mint a nemi!

Fuchs szerint a rész munkaidős foglalkozás a nők választását tükrözi, illetve a családoknak a gyermekeveléssel kapcsolatos megfontolásait mutatja. A foglalkozási szegregáció és a nők bérhátránya végeredményben annak tudható be, hogy a nők (pontosabban az anyák) inkább a rész munkaidős és a rutin jellegű foglalkoztatást keresik.

A karrier és a család közötti konfliktust egy egyszerű alkumodell alapul véve elemzi a negyedik fejezet (*Átváltások és feszültségek*). Az alku tárgya a családi kötelezettségek elosztása férj és feleség között. Tegyük fel, hogy egy gazdaságban a férfiak többet keresnek a nőknél, vagy a nők számára fontosabb a gyerekekkel való törődés. Valószínű, hogy e két feltevés közül az egyik érvényes. (A férfiak kereseti előnye könnyen dokumentálható, az viszont kevésbé, mennyire fontos a gyermekekkel való törődés a férfiak és a nők számára. Fuchs szerint a válás utáni gyermekelhelyezés elosztása, valamint néhány feminista író

vallomása azt igazolja, hogy a nők nagyobb értéket tulajdonítanak a gyermekekkel való törődésnek.) Ilyen feltevések mellett az alku során inkább a férfiak karrierszemléletjei érvényesülnek – hiszen ez maximalizálja a család anyagi jólétét. A nőkre hárul viszont a háztartási és a gyermeknevelési munkák zöme. Ez magyarázza, miért olyan magas a nők aránya a rész munkaidőben foglalkoztatottak között. Az alkumodell továbbá magyarázatot kínál a nők foglalkozási szegregációjára és (órabérben mért) bérhátrányára is. A foglalkozási csoportok rendszerint heterogének a munkakör szempontjából. Például a könyvelők között egyaránt találhatók pénzügyi tanácsadók és rutinszerű számviteli feladatokat ellátó alkalmazottak. A nők az alacsonyabb keresettel járó, rutinszerű munkakörökben koncentrálnak. Ennek oka egyszerű: az anyaszerepre készülő nők számára nem éri meg a karrierépítés, hiszen a szüléssel megszakadó foglalkoztatás nagy valószínűséggel a karriert is megszakítja. Természetesen úgy is lehetne érvelni, hogy a munkaadók nem szívesen vesznek fel nőket egy felfelé ívelő karrier kezdő állásába. (Ez azonban nem diszkrimináció a szó szigorú értelmében.) Ezt a magyarázatot támasztja alá az a megfigyelés is, hogy az anyák alacsonyabb órabért kapnak, mint a gyermektelen nők. Sőt minél több gyermeke van valakinek, annál kisebb az órabére egy azonos iskolázottságú és életkorú, gyermektelen nőhöz képest. A nők nem szívesen választanak olyan (például orvosi, jogi, üzleti) hivatást, ahol a gyakornoki és a teljes státusú állás megköveteli a túlórázást. Végül az alkumodell arra is magyarázatot ad, miért nőtt az utóbbi évtizedekben a válások aránya, és miért csökkent a termékenység, különösen az iskolázott nők körében. Ha a karrierre vágyó partnerek nem tudnak megállapodni a háztartási és a gyermeknevelési feladatok elosztásában, akkor nő a házasságon belüli erőszak vagy a válás előfordulási valószínűsége. Nyilvánvaló, hogy az iskolázott nők ragaszkodnak inkább a karrierhez, tehát jobban ki vannak téve a gyermektelenség és a válás kockázatainak. Az amerikai nők között kizárólag a fehér,

25–44 éves, nem házas, iskolázott nők gazdasági helyzete javult jelentősen a férfiakéhoz képest.

Az ötödik fejezet (*A gazdasági jólét mérlege*) a férfiak és a nők gazdasági helyzetét veti össze. A pénzjövedelem a nőknél 140, a férfiaknál csupán 25 százalékkal nőtt 1960 és 1986 között. A gyermekgondozásra fordított idő mindkét nemnél csökkent, a háztartási munkára fordított idő pedig egyik nemnél sem változott lényegesen. A nők munkára fordított ideje majdnem megduplázódott, míg a férfiaké lényegében változatlan maradt. A nők pénzjövedelmének növekedése mögött tehát a munkaidő növekedése áll. A férfiakhoz képest jelentős javulást értek el a fehér, 25–44 éves, nem házas, iskolázott nők. Más női csoportok helyzete viszont romlott. Fuchs nagy figyelmet szentel annak a kérdésnek, hogy a szegénység a nők körében koncentráliódik-e (a szegénység feminizálódása). Úgy látja, hogy csak a feketék körében figyelhető meg a szegénység koncentrációja. A fehér nők szegénységi kockázata sokkal közelebb van a fehér férfiakéhoz, mint akár a fekete férfiakéhoz, akár a fekete nőkéhez. A szegénység feminizálódásának oka az egynemű háztartások (a keresőképes férj hiánya) elterjedése, ami a feketéknél gyakoribb: míg a fekete nőknél 15-ről 24 százalékra, a fehér nőknél 3-ról 7 százalékra nőtt 1960 és 86 között a gyermeküket egyedül nevelő nők aránya.

A hatodik fejezet (*Senki sem sziget*) azt mutatja be, milyen költségeket ró az egész társadalomra a karrier és a család közötti konfliktus. A nők gazdasági egyenlőségre törekvésének egyik nem szándékolt következménye a termékenység csökkenése. A termékenység csökkenésének van egy kollektív, avagy társadalmi költsége: a társadalombiztosítási befizetések csökkenése. A termékenységszűkülés ugyanis csökkenti azok számát, akik húsz-harminc év múlva a társadalombiztosítás nettó befizetői lesznek. A karrier és a család konfliktusának hatására a gyermekekre fordított gondoskodás ideje és minősége is csökken. Fuchs számos statisztikával – iskolai teljesítmény, elhízás, gyermekszegénység, öngyilkosság – mutatja be a gyermekek jólétének csök-

kenését, ami szintén költséges lehet a társadalomnak, ha a szülő csökkenő figyelme hozzájárul a bűnözés növekedéséhez.

A hetedik fejezetben (*Mit tehetünk?*) vizsgálja Fuchs a nők helyzetének javítását célzó kormányzati intézkedések eredményességét, megkülönböztetve a munkaerő-piaci és a gyermekközpontú kormányzati programokat. A munkaerő-piaci programok legtipikusabb eszközei a diszkriminációellenes és a pozitív diszkriminációt elősegítő intézkedések – azon feltevés alapján, hogy a nők problémája elsősorban a munkáltatók előítéletes vagy kizsákmányoló magatartása. Fuchs egyértelműen hatástalannak tartja a diszkriminációt tiltó jogszabályalkotást. Számára az a megdöbentő, hogy a diszkrimináció évtizedeken át tartó tilalma ellenére a bíróság előtt milyen ritkán lehetett bizonyítani a munkaadók diszkrimináló viselkedését.

A diszkriminációs jogalkotás kudarca egy másik munkaerő-piaci eszközre, az összehasonlítható érték elvének jogi kikényszerítésére hívja fel a figyelmet. Ez a béreknek az állások jellemző objektív ismérveivel (például iskolázottsági követelmény, felelősség mértéke) igazítását jelenti. Az összehasonlítható érték elvét számos kritika érte. A közgazdász számára alapvető gyengesége az, hogy a munkaerő-piaci kereslet és kínálat figyelmen kívül hagyására kényszerítene a munkaadókat, ami viszont az erőforrások nem hatékony allokációjához, azaz az egész társadalmat terhelő költségekhez vezetne. A feminista számára az elv hátránya az, hogy nem ösztönözné a nőket arra, hogy jól fizető, „férfi” foglalkozást keressenek. Végül kétséges, megállapítható-e azok az objektív munkakörü jellemzők, amelyek a bérezés alapjául szolgálnának. Fuchs szerint az összehasonlítható érték elvének kritikája nem teljesen megalapozott. A közgazdászoknak igazuk van abban, hogy a kereslet-kínálat elhanyagolása költségeket ró a társadalomra. Az igazi kérdés azonban az, hogy ezek a költségek nagyobbak-e annál a haszonnál, amivel az összehasonlítható érték elvének alkalmazása jár. Fuchs az objektív munkakörü jellemzők mérési problé-

máit is eltűzöttnek tartja. Számos nagyvállalat alkalmaz munkakörü jellemzőkön alapuló értékelési szabályokat, és sikeres tanácsadó cégek is foglalkoznak ilyen bérezési rendszerek kidolgozásával.

Fuchs mégsem jelenti ki, hogy a hatékony kormányzati politikának az összehasonlítható érték elvét kellene követnie, hiszen hiányoznak az empirikus bizonyítékok, amelyek alapján hatása megítélhető lenne. Mindenesetre szkeptikus: az amerikai gazdaságra kidolgozott szimulációs modell azt sugallja, hogy az összehasonlítható értéket alkalmazó programok komoly társadalmi költségekkel járnak.

A munkaerő-piaci programok áttekintését Fuchs a munkaidő megváltoztatásával kapcsolatos intézkedésekkel zárja. Érdekes az a gondolatki-sérlet, melyben a hivatalos munkaidő harminc órára csökkenne, és a további munkaórákért túlóradíj járna. Ekkor a nők helyzete javulna, hiszen megérné női munkával pótolni a túlórában foglalkoztatott, ezért drága férfi munkát. Egy másik eszköz a munkaidő rugalmassá tétele. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a munkaadók nem szívesen kísérleteznek rövidebb munkahéttel és rugalmas munkaidővel. Ez utóbbi érthető, hiszen a rugalmas munkaidő költségesebbé teszi a munkások koordinálását, vagy pedig csökkentheti a szolgáltatás színvonalát.

Ezután Fuchs három gyermekközpontú megoldást – szülési szabadság, gyermekek után járó pénzbeli támogatás, gyerekfelügyelet – vesz szemügyre. A szülési szabadság bevezetése társadalmi költségekkel jár. A munkaadókat arra ösztönzi, hogy kevésbé foglalkoztassanak nőket, különösen jobb pozíciókban (ahol a szülési szabadság ideje komoly profitszűkülést jelenthet), kis cégeknél, illetve a tipikusan nőket foglalkoztató iparágakban (ahol komoly költség a szülési szabadság). A nőket is viselkedésük megváltoztatására készíti: későbbi időpontra időzítik az első szülést (hiszen csak a foglalkoztatott nők kaphatnak szülési szabadságot), és munkakínálatuk csökken, vagy a szabadságot kínáló cégek felé fordul.

A magyar olvasó valószínűleg a gyermekek után járó támogatások ér-

tékelése iránt érdeklődik. Itt a fő kérdés az, kik jogosultak a támogatásra. Fuchs szerint csak azok az intézkedések lehetnek hatékonyak, amelyek az egyének által nem megváltoztatható jellemzőktől függően nyújtanak valamilyen juttatást. Ebből logikusan következik, hogy a gyermektámogatás nem köthető például a családi állapotához. Érdekesebb az a kérdés, függhet-e a támogatás a családi jövedelemtől, hiszen – túlórázással vagy állásváltogatással – a jövedelem is megváltoztatható. A társadalmi igazságosság azt diktálná, hogy a támogatás legyen progresszív, azaz kevesebb támogatást kapjanak a gazdagabb családok. Egy ilyen program azonban nem segítené a nőket a gazdasági egyenlőség elérésében. Képzelnék el egy anya helyzetét, akinek lehetősége van arra, hogy jobban fizetett állásban dolgozzék. A jobb állásból származó nettó jövedelem és a jelenlegi nettó jövedelem között kicsi lesz a különbség, hiszen a bruttó jövedelmek közötti viszonylag nagy eltérést számottevően csökkentheti a progresszív jövedelemadó és a progresszív gyerektámogatás. A progresszív gyerektámogatás tehát nem vagy csak kismértékben ösztönzi a nőket arra, hogy többet dolgozzanak vagy jobb állást keressenek.

Ilyen ösztönzést a regresszív támogatások – tipikusan az adóalap-csökkentő kedvezmények – nyújthatnak, hiszen a magasabb bruttó fizetést terhelő magasabb adót ellensúlyozná az adóalapról leírható, növekvő pénzösszeg. A regresszív támogatások azonban társadalmilag nem igazságosak, hiszen a gazdagabb nőket vagy családokat támogatják. A gazdasági egyenlőség és az igazságosság dilemmájából akkor lehet kitörni, ha a támogatás nem függ a családi jövedelemtől. Ez a támogatás anyagi helyzetük javítására ösztönzi a nőket, hiszen nem csökkentik mesterségesen az adókulcsot, és igazságos is, amennyiben a támogatásokat a szokásos progresszív jövedelemadókból finanszírozzák. Ekkor ugyanis a szegény nők a támogatási rendszer haszonélvezői, hiszen ők kevesebb jövedelemadót fizetnek be a gazdag nőknél, mégis ugyanolyan nagyságú támogatásra jogosultak, mint azok.

A harmadik elemzett gyermekközpontú eszköz a gyermekfelügyelet kiterjesztése. Fuchs szerint lehetetlen alacsony költségű színvonalas gyermekfelügyeletet biztosítani („a gyerekfelügyelet vastörvénye”). A gyermekgondozás költsége igen erősen függ a gondozó bérétől, ezért alacsony költséggel csak akkor lehetséges, ha egy gondozó sok gyerekre felügyel. Ekkor viszont gyenge a felügyelet minősége.

A könyv utolsó fejezete az empirikus eredmények összefoglalásán túl néhány társadalompolitikai elvet is megfogalmaz. Álláspontja az, hogy a gyermekközpontú politikák kívánatosabbak a komoly eredményt felmutatni nem képes vagy még nem kipróbált munkaerő-piaci programoknál. Szerintem Fuchs túlságosan optimista. Vajon igazán segíti-e a nők gazdasági hátrányának mérséklését a gyermekek után járó támogatás? Fuchs egyik fő tézise az, hogy a nők gazdasági hátrányáért a karrier és a család konfliktusa a felelős. A nők egyenlősége akkor reális, ha a gyerekgondozásra és a háztartási munkára kevesebb időt kell fordítaniuk. A gyerekfelügyelet „vastörvénye” alapján a gyerekgondozásra fordított időt csak bőkezű gyerektámogatási rendszer csökkentheti. De valóban lehetséges-e a teljes munkaidős foglalkoztatás, ha a gyermektámogatási rendszer bőkezű? Fuchs itt elfeledkezik a harmadik fejezetben említett példáról. Svédország messzebbre jutott a nők egyenlőségét előmozdító programok kidolgozásában, mint az Egyesült Államok: a svéd nők keresete közel áll a férfiakéhoz, magas a nők foglalkoztatási aránya és bőkezű a gyerekgondozási támogatás, a részmunkaidőben dolgozók között a férfiak aránya mégis alacsonyabb, mint az Egyesült Államokban! Tehát nem bizonyos, hogy a bőkezű gyerekgondozási programok csökkentik a nők részmunkaidős foglalkoztatását.

Az olvasó bizonyára felteszi a kérdést, érvényesek-e a Fuchs által ismertetett tények, magyarázatok és társadalompolitikai javaslatok a rendszerváltás utáni Magyarországra. Ha belelappoz a releváns irodalomba – például a *Szerepváltozások 2001* című kötetbe –, minden bizonnyal arra a következtetésre jut, hogy igen. Szá-

mos hazai kutatás mutatta ki a nők gazdasági hátrányát a foglalkozási szegregáció, a bérek és a foglalkoztatás terén. Ha a foglalkoztatottságot és a béreket nézzük, viszonylag kedvező a kép. A teljes munkaidős foglalkoztatottságban a nők helyzete a férfiakéhoz viszonyítva nem romlott (azaz a transzformációs válság és a kilencvenes évek végén kezdődő konjunktúra a két nemet hasonlóan érintette), kereseti hátrányuk pedig csökkent 1992 és 1996 között. A nők gazdasági hátrányáról alkotott képet azonban komolyan rontja az a tény, hogy alacsony az anyák foglalkoztatottsága – különösen a kettőnél több gyermeket nevelőké. Legalább két tény szól amellett, hogy a legfőbb ok a karrier és a család konfliktusa. Egyrészt a rendszerváltás után beszűkültek és megdrágultak a korábban nemzetközi összehasonlításban is páratlanul nagyvonalú gyerekgondozási lehetőségek. Másrészt Magyarországon szinte ismeretlen a részmunkaidős foglalkoztatottság. Az olcsón elérhető gyerekgondozás és a részmunkaidős foglalkoztatottság lehetőségeinek együttes hiánya komoly dilemma elé állítja a nőket. Ezt mutatja, hogy 1992 és 2000 között jelentősen csökkent a foglalkoztatott nők gyermekvállalási kedve. Érdemes megjegyezni, hogy a gyermeküket egyedül nevelő nők között a leggyakoribb a teljes munkaidős foglalkoztatottságba való visszatérés a szülés után – ám ennek oka minden bizonnyal a gazdasági kényszer (a kereső férj hiánya).

A kormányzat diszkriminációellenes jogalkotásának fényében különösen aktuálisak Fuchs társadalompolitikai ajánlásai. Mind az ismertetett amerikai, mind pedig az imént említett magyarországi tapasztalatokból az következik, hogy ez a kormányzati intézkedés érdemben nem fogja mérsékelni a magyar nők gazdasági hátrányát. A karrier és család konfliktusára vonatkozó ismeretek alapján talán eredményesebb lenne a részmunkaidős foglalkozás kiterjesztésének ösztönzése és/vagy a gyerekgondozási lehetőségek fejlesztése (bölcsődei, óvodai férőhelyek bővítése és igénybevételek bőkezű támogatása). Nem nehéz azonban belátni, hogy a Fuchs által ajánlott társadalompoli-

ka sokkal költségesebb a kormányzat számára, mint az antidiszkriminációs törvényhozás.

A fordító (Varga Júlia), a szakmai lektor (Semjén András) és az olvasó-szerkesztő (Patkós Anna) kitűnő munkát végzett. Az olvasó nem találkozik nyakatekert vagy értelmetlen mondatokkal. A fordítással kapcsolatban azonban van három kritikai megjegyzésem. A társadalomtudományok művelőit talán meglepetésként éri a munkapiac terminus használata. Sosem számoltam még össze a munkaerőpiac és a munkapiac szavak előfordulási gyakoriságát, mégis az előbbi érzem elfogadott és bevett szakszónak. (Például a *Munkaerőpiaci tükör* címet viseli az az immár negyedik köteténél tartó sorozat, amelyet a munkagazdaságtan legjobb hazai művelői írnak a széles közönség számára.) Másodsor, mivel a könyv műfaja nem politikai publicisztika, jobb döntés lett volna a *nemzet* szó helyett az *amerikai társadalom* használata. Nehezen illenek bele egy szigorúan tudományos munka nyelvezetébe az olyan mondatok, mint „A nemzet gazdasági és társadalmi szerkezetében végbement... átalakulások” (40. oldal), vagy a „Nemzetünk történetében először van jelen egy olyan fiatal generáció, amely nem reprodukálja önmagát” (135. oldal). „Az amerikai gazdaság és társadalom szerkezetében végbement... átalakulás”, illetve „Az amerikai társadalom történetében először van jelen egy olyan fiatal generáció, amely nem reprodukálja önmagát” mondatok jobban érzékeltetik, hogy a könyvben az amerikai társadalomról van szó, nem pedig a magyarról. Utolsó megjegyzésem a táblázatokkal kapcsolatos. A táblázatok fordításakor és átnézésekor mintha lankadt volna a figyelem. A 3.4. táblázat jegyzetében található „képviselési minta” kifejezés helyett a reprezentatív minta jobb fordítás – de ez sem lenne pontos, hiszen valójában 1 százalékos véletlen mintáról van szó. Az 5.2. táblázat szerint a férfiak évi átlagos pénzjövédelmé 1960-ban 10 273 dollár volt, a táblázatot értelmező szöveg (116. oldal) alapján itt 20 273 dollárnak kellene szerepelnie. Ez a hiba az eredetiben is szerepel, mégis, a szerkesztőknek fel

kellett volna tűnjön. Ezek a kritikai megjegyzések azonban nem módosítják véleményemet: *A nemek közötti gazdasági egyenlőtlenségekről* igényes fordítás, amely nem hiányozhat a téma iránt érdeklődő magyar olvasók könyvespolcáról.

BARTUS TAMÁS

Zsadányi Edit: A csend retorikája

KIHAGYÁSALAKZATOK VIZSGÁLATA
HUSZADIK SZÁZADI REGÉNYEKBE

*Kalligram, Pozsony, 2002. 206 old.,
1600 Ft*

Zsadányi Edit kutatói munkásságát eddig különböző, magas színvonalú folyóiratokban publikált írásaiból ismerhettük, amelyek alapján úgy látszott, érdeklődésével elsősorban a XX. század angolszász íróit (Djuna Barnest, Gertrude Steint, Kathy Ackert, Joyce Carol Oatet, Margaret Atwoodot) tünteti ki. Ezen szerzők, bár a nyugati egyetemeken nemcsak a gender studies-nak, hanem a klasszikus irodalmi képzésnek is kanonizált szereplői, Magyarországon kevésbé ismert és elismert figurák, sőt bizonyos tekintetben az irodalom lesajnált, figyelmen kívül hagyott határterületét alkotják. Ebben a vonatkozásban a szerző vállalkozása egyfajta misszióként fogható fel, hasonlóan bármely hazai kisebbségi ügyben elkötelezett mozgalmárhoz, ami természetesen maga után vonja a társadalmi felelősségvállalás és a műesztétikai hatásával számolás egyszerre nem teljesíthető feladatait.

Zsadányi kutatói módszere a szövegértelmezésen alapul; tanulmányával ismerkedve leginkább az irodalmi szöveg erőteljes jelenléte tűnik fel, elsősorban a szokásosnál terjedelmesebb idézeteknek és a kötelességtudó tartalomismertetésnek köszönhetően. Zsadányit olvasva szinte mindig kedvet kap az ember Djuna Barnes vagy Margaret Atwood olvasásához, a társadalmi felelősségvállalás szempontja tehát kipipálva. Csakhogy éppen a túlzásba vitt idézés és a tartalom-

ismertetés az az eljárás, vagy hogy ne mondjam, „rossz szokás”, amelyről az irodalomtudós-jelöltet az egyetemi oktatásban először „lebeszélük”. Ezen ellentmondásos eljárások – amelyek egyrészt az értelmezői alázat kifejeződései, másrészt a kutatói dilettantizmus ismertetőjegyei – Zsadányi új könyvében különös házasságra lépnek egy átfogóan érvényesíteni kívánt koncepcióval: az elhallgatásalakzatnak, kihagyásalakzatnak vagy irodalmi elhallgatásnak nevezett fenoménal.

Már a cím olvastakor kissé zavarba jöhetünk a csend, hiány, hallgatás szavak jelentésmezejének átláthatatlan gazdagságától: olyan metafizikus hívószavak ezek, amelyeknek nemcsak az értelmét lehetetlen pontosan meghatározni, hanem az általuk felidézhető tradíciók is mind nagyságuk, mind régiségük okán bénítóan fenségesnek tűnnek. Az ebből következő szükségszerű fogalmi homályosság folyamatosan a kudarc és a módszertani paródia közelében tartja a szerző értelmezési kísérleteit, amelyek viszont mindezek ellenére sem maradnak abba. Például a könyv első fejezetében az elhallgatásalakzatok „szakirodalmát” találjuk, amely öt rövidke, egyenként fél-egy oldal terjedelmű, tartalmilag egységes blokkra osztható: a mű befogadása során kitöltésre váró helyek problematikája (Ingarden, Iser, Leona Toker), klasszikus narratológiai bevezető (Genette, Prince, Booth), a hiány a formalizmusban és a strukturalizmusban (Jakobson, Lotman, Barthes), a modernitás és a negatívitás (Culler, Moses), valamint Umberto Eco és a nyitott mű. De vajon mi lehet a funkciója egy ilyen kurtá áttekintésnek? Formailag biztosan nem felel meg a tudományos értekezésekben szinte kötelező szakirodalmi bevezetőnek, mivel ahelyett, hogy szűkíteni és lefedné a problématerületet, olyan heterogén érvhalmazt hoz létre, amelyből egy egységes probléma képe egyáltalán ki sem alakul. Elsősorban persze az kelt gyanút, hogy a felsorolt „szakértők” megkeresése a témában járatlan olvasó számára sem okoz semmiféle nehézséget: Ingarden, Iser, Lotman és Jakobson előcitolására egy letett irodalomelméleti szigorlat feltétlenül kiképez, s ha

egy kevés Barthes-ot és Cullert (ez utóbbi tetszőlegesen felcserélhető bármelyik híres amerikai dekonstruktőrrel) adunk hozzá, abból sem lehet még semmi baj. Néhány óras internetes böngészés után eme recenzio szerzőjének is többoldalas listát sikerült összeállítania, amelyen ilyesféle témakörök szerepelnek: a hallgatás és az elnyomás, a nőiség azonosítása a beszéd hiányával (lásd: Barbara Johnson kiváló elemzése: *The Muteness Envy*), a nő hallgatása mint *jouissance*, a marginalizált pozíció képtelensége az önartikulációra, a hallgatás: ellenállás vagy behódolás a hatalomnak; a kvéker csendes meditáció és a közönségi aktivitás, „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” (Wittgenstein: *Tractatus logico-philosophicus*), a hallgatás szerepe a modern művész önmeghatározásában (Susan Sontag: *The Radical Will*), és így tovább, a témák köre tetszőlegesen bővíthető. Külön ki kell emelni viszont két nagy kulturális fejleményt: az egyik a holokausz elbeszélhetetlenségére vonatkozó vizsgálódások köre, a másik pedig az isteni transzcendencia kimondhatatlanságát tárgyaló teológiai szakirodalom. Egyikre sem találunk utalást Zsadányi könyvében, ami még világosabbá teszi, hogy a megjelenő tudásanyag és a mögé odagondolható háttér között nagymértékű terjedelmi eltérés van, ami komolyan aláássa a téma kutathatóságának lehetőségét.

Könyve második fejezetében Zsadányi kísérletet tesz az irodalmi elhallgatás fogalmának határozott megragadására, s ehhez egy szigorúan formálisnak aligha nevezhető eljárást alkalmaz. A kiindulási „terminust” (irodalmi elhallgatás) kilenc „alternusra” osztja, majd ezeket irodalmi idézetek minielemezéseinek keresztül próbálja meghatározni. Például: a három ponttal jelölt befejezetlen sor Krúdy *Napraforgójában* arra utal, hogy az érzés teljes komplexitásában nem mondható el; vagy Bunyin *Könnyed lélegzetében* a „mindaz” általános névmás a regény főszereplőjének meghatározhatatlan mélységeit jelzi: a történetmondó „a szóbeliség határán elhallgat, s egyúttal lehetővé teszi, hogy az olvasói értelmezésben, az elhallgatás üres helyén »szóaljjon« meg a kimondhatatlan” (40. old.).

Tulajdonképpen mindegyik „alternus” végül azt a tanulságot hordozza, hogy létezik egy nyelven túli birodalom, amelynek leírására a nyelv nem alkalmas, és csak tehetetlenségében, megbicsaklásában utalhat ennek létére. A terminus irodalomértelmezésen keresztüli definíciója egészen sajátos eredményt hoz: az elhallgatásalakzat nemhogy nem tűnik operatív terminusnak, hanem éppenséggel ott képződik meg, ahol az értelmezés megállapítja saját kudarcát. Zsadányit ebben egyfajta kanti morális hurrá optimizmus jellemzi: hasonlóan a kanti fenségeshez, ahol a megismerő erők kudarca az ember morális kudarcának és az emberen túli transzcendencia létének bizonyítéka, az értelmezés kudarcában ő is a nyelven (értelmezésen) túli igazság bizonyítékát látja.

A könyv harmadik fejezete az elhallgatásalakzat és a preszuppozíció viszonyát tárgyalja. A preszuppozíció olyan állítás, amelynek felfejtéséhez szükség van előzetes ismeretekre, például a szöveg előző részeinek elolvasására (Jackendoff: textuális preszuppozíció). Carson McCullers *Magányos vadász a szív* című regényének szereplője, Mr. Singer olyan helyeket keres fel megszállottan, amelyek azért váltak számára fontossá, mert egy Antonapoulos nevű emberrel járt ott. A helyek pontos szerepének meghatározásához azt kellene tudnunk, milyen volt a két ember kapcsolata, csak hogy a szöveg éppen erről hallgat. Zsadányi ebben egy specifikálható irodalmi elhallgatásalakzatot vél felfedezni, megfogalmazásában: a „történetmondó végül a preszuppozícióba foglalt állításaival visszautal a korábbi elhallgatásra” (59. old.). Ebben a módszertani hurokban a negativitás megkettőződni látszik: a preszuppozíció végül is egy hiány, amely egy másik hiányra utal, így ez az alakzat az értelmezés előrehaladásának szempontjából a nem tudottak számát gyarapítja. Úgy tűnik, a preszuppozíció az irodalmi elhallgatás esetében teljesen felesleges módszertani mutáció, mivel feladatát – hogy a szöveg azon részeit hozza be a figyelem centrumába, amelyek fölött az olvasás során elsiklottunk – itt nem viheti végbe.

A csend retorikájának bibliográfiájában többször feltűnik egy kötet cím (*Languages of the Unsayable. The Play of Negativity in Literature and Literary Theory – A kimondhatatlan nyelvei. A negativitás játéka az irodalomban és az irodalomelméletben*). Szerk. Sanford Budick és Wolfgang Iser). Feltehető, hogy ennek a kötetnek kulcsszerepe van az elhallgatásalakzat funkciójának megértése szempontjából, Zsadányi azonban csak négy tanulmányt részeltet figyelembe egy-egy mondatnyi utalás erejéig: Slomith Rimmon-Kenától mindössze annyit tudunk meg, hogy szerinte Faulkner *Hang és tébolyában* a Shegog tiszteletes prédikációja során létrejövő összhang a gyülekezet tagjai közt csak a csendben valósulhat meg, mivel „a szótlan megértés a szóbeli közlést meghaladó, szélesebb perspektívájú kommunikáció” (34–35. old.), Jonathan Culler és Stéphane Moses az elméleti bevezetőben jelenik meg egy pillanatra, hogy a modern művészet természetéről elmélkedjenek: a modernséget olyan kategóriák jellemzik, amelyek valaminek a nemlétére utalnak (Culler); a zsidó–keresztény alapkategóriák érvényüket veszítették, s ez olyan szellemi űrt hozott létre, amely „megteremtí a modern művészeti gondolkodás színterét” (Moses) (20. old.). A soványka tanulság tehát annyi, hogy a modernségnek szoros kapcsolata van a negativitással, és a nyelvi kommunikációt, amely tökéletlen, körülveszi a szótlan megértés, amely tökéletes összhangot hoz létre ember és ember közt. Hozzászoktunk ahhoz, hogy az érintett témák terjedelmes jegyzetapparátus, a nyugati filozófia, irodalom és elmélet prominens neveinek és a korszakmegnevezés gyötrő önreflexív paradoxonainak kíséretében bukkannak fel – Zsadányi azonban egy merész húzással elhagyja az efféle műveltségfitogtató utalásokat. Ebből kifolyólag a hermeneutikailag kevésbé éber olvasóknak a szöveg bizonyos pontjain az a benyomásuk támadhat, hogy a nyelv tehetetlensége mögött felsejlő non-verbális intuíció, „a logosz antropomorf valóságteremtése” valójában nem más, mint a szerző egy eddig elfojtott igazságról szóló egyéni víziója. Hely hiányában itt nekünk sincs módunk ar-

ra, hogy a jelölő funkció történeti elemzésébe belefoglaljuk, de egy rövid utalás erejéig felhívánk a figyelmet arra, hogy bőségesen kiaknázható hagyomány áll a szerző rendelkezésére: például Schlegel *A transzcendentális filozófiáról* című előadásában azt a kérdést feszegeti, hogy miért jönnek egyáltalán létre individuumbok, miért nem zajlik le a teremtés egyetlen pillanatban, válasza pedig az eikón, a kép és az allegória létrángjára vonatkozik. Az allegória az ideális közbülső tag az érzéki végesség és a végtelenség közt, amely az ábrázolhatatlan abszolútumot rámutatás (*Hindeutung*) által ábrázolja, miközben önmagát mint végest kioltja. A véges nyelvi jel tehát eksztatikus jellegű, valami önmagán túlira mutat, miközben saját magát eltörli (a téma alapos tárgyalását lásd: Manfred Frank: *A koraromantika filozófiai alapjai. Gond*, 17 [1998]. 96–99. old.). Világos párhuzam mutatható ki Zsadányi elgondolása és a kora romantikus előd nyelvről alkotott nézetei közt, annál is inkább, mivel Schlegel és több kortársa a reflexión túlira vonatkozó hozzáférés egyetlen módjának az irracionális hitet, belső érzést, intellektuális szemléletet stb. tartja. A nyelv leértékelése és a nyelven/gondolkodáson kívülit célzó lelki képességek dicsőítése kéz a kézben jár, s előbb-utóbb a világkép szakralizálódásához vezet – ekkor a nyelvnek ellenálló terület misztikus, fénylő lényegként jelenik meg, s a világról való tudás fórumát többé nem az emberek közti párbeszéd adja, mert az a magányos illuminációban, az igazságnak a látás számára való föltárulásában mutatkozik meg.

Zsadányi *Éjerdő*-elemzésének tanulságai szorosan kapcsolódnak ide. Djuna Barnes enigmatikus szövegében gyakran előfordul egy jelentésadásnak ellenálló metafora: az éjszakaié, amelynek előfordulásait Zsadányi megpróbálja egy átfogó konceptuális metaforába integrálni. Végül bevallja, hogy munkahipotézise kudarccal végződött, mivel az éjszaka-metaforák nem helyezhetők el az éjszaka/nappal hagyományos oppozícióján belül, aminek az az oka, hogy ezek az alakzatok visszautasítják a kognitív kategorizálást, megkérdője-

lezik a domesztikáció elve szerint működő nyelv kompetenciáját, végső soron olyan tudáshoz vezetnek, „amelyet csak érezve, újra meg újra átélve, egy belső hangot figyelve lehet elsajátítani” (128. old.). A kérdés azonban az, hogy ez a belső hang kié, s ehhez a nyugati metafizika története érdekes adalékokat szolgáltat Szókratész daimónjától a kierkegaard-i hit lovagján át a skizofrén elmebetegig. Mindegyikük olyan hangot hall – legyen az spirituális vagy patológikus természetű –, amely a többi ember számára nem hallható, s mint Kierkegaard a *Félelem és reszketésben* rámutat, a társadalom ambivalens viszonya az ilyen – ineffabilis – állapotokhoz éppen azon alapul, hogy azok nem tehetők etikai megfontolás tárgyává. És itt érünk el ahhoz a problematikához, amely Zsadányi projektjét fenyegeti: következtetései radikálisan nem illeszkednek ahhoz a kerethez, amelyben felvonultatja őket, mivel a keret egy tudományosságra apelláló, érvelő szerkezetű nyelvi korpusz, a téma, a tanulság pedig az, hogy a nyelv érvképző retorikáját egy irracionális, antitudományos igény eltörölheti, a tudás, méghozzá egy mélyebb, valódibb tudás nem a nyelv által férhető hozzá. Modellértékű itt Faulkner *Hang és tébolyának* az a – Zsadányi által is idézett s már említett – passzusa, amelyben Shegog tiszteletes verbálisan túlfűtött prédikációjának végén a gyülekezet egyfajta spirituális összhangban látszik feloldódni: „...nem volt egy mukkanás sem, csak a szívek szóltak egymáshoz egyhangú dobbanásokkal, hisz szóra nem volt szükség.” (35. old.) Figyeljük meg, hogy a szó nélküli egységet a szöveg olyan alakzatokkal (trópusokkal) írja le, amelyek a szóra, beszédre, a nyelvre utalnak. Paul de Mant parafrázálva: a nyelvnélküliség nyelv feletti uralmának állítása a nyelvre utaló trópusok alkalmazásának köszönheti meggyőző erejét (*Szemiológia és retorika*. Szerk. Bacsó Béla, Cserépfalvi, Bp., 1991. 124. old.). Ez az apória azonban nem oldható fel az interpretáció magasabb szintre emelésével, szintetizáló, megszüntetve megőrző mozgással, hanem végül benne ragadunk egyfajta tétova tudatlanság állapotában, ahol a szöveg-

gel való találkozás, az olvasás elragadtatottsága azon alapszik, hogy nem tudjuk, a szövegben valójában miről is van szó (uo. 126–127. old.).

Zsadányi könyvének utolsó fejezetében azokat a tanulmányait adja közre, amelyekből megismertük feminista arculatát – ezekben a *Hamupipőke* mese intertextuális jelenlétét vizsgálja Joyce Carol Oates, Margaret Atwood és Lorrie Moore egy-egy művén keresztül. Tulajdonképpen ez lenne a tipikus feminista megközelítés, amelynek egyik jelentős ága a női identitás és a mesékben megjelenő feminin archetipusok kapcsolatával foglalkozik. Zsadányi feminista irányultságát a kognitív pszichológia és az antropológia iránti érdeklődése színezi – már a preszuppozíció és a konceptuális metafora esetében idézett szakmunkák (Jackendoff, Lakoff) is sejteni engedték, hogy a szerző tudományos pályafutása a narratológiától elmozdult a tudomány szcientikusabb területei felé. Oates *Black Water* című regényében Zsadányi felfed egy ellentmondást vagy hiányt a fősze-replő viselkedésében: annak ellenére, hogy Kelly Kelleher racionális, felelős személy, úgy dönt, hogy kalandot kezd egy idegen férfival. A nő személyisége és tettei között tehát ellentét feszül, amit csak akkor vagyunk képesek értelmezni, ha egy ki nem mondott háttérnarratívára következtetünk. Zsadányi szerint ez a Hamupipőke-mese, amely tudattalanul befolyásolja Kelly döntését mint a kultúra által beléplántált, automatikusan követett minta, viselkedést szabályozó forgatókönyv.

A könyv eddigi fejezeteiben a hiány egy nyelven túli, néma igazságra utalt, és ezért megmaradt lényegében olyan alakzatnak, amelynek jelentése minden kontextusban ugyanaz: a nyelv tehetetlensége, amint túlmutat önmagán. Itt azonban a hiányalakzat dinamikus, interpretáció-vezérlő funkciójú, hasonlóan a Riffaterre által tárgyalt intertextuális anomáliához: az eltérés a normától egy feltételezett nyelvi helyességet von maga után, olyan értelemre váró szemantikai üresség, amely jelentésséget (*signifiance*) tesz lehetővé (Az intertextus nyoma. *Helikon*, 1994. 1–2. szám, 69. old.). Meg kell itt jegyez-

nünk, hogy a hiány sosem kiált konkrét értelemért, sőt, ha úgy tetszik, bizonyos esetekben az irodalmi szöveg esztétikumát az szolgálja a leginkább, ha az üres helyeket nem töltjük ki. Így az értelemhiányból kiinduló intertextuális munka, de általában maga az értelemtulajdonítás önkényességgel, egy bizonyosfajta paranoid allegoretizmussal jár együtt, mint ahogy azt Saussure is felismerte a paragramma szó megalkotásakor: a formálisan kódolt latin költészet esetében nincsen olyan történeti bizonyíték, amely alapján meg lehetne állapítani, hogy az előtűnő értelmes mintázat a véletlenek játékának vagy a szemiozízis törvényszerűségeinek köszönheti-e a létét. Éppen ezért mindig feltámad a kétely, ha egy konkrét, véglegesnek tűnő jelentéssel találkozunk – s éppen ez a kritikai mozgás motorja. Például Zsadányi *Black Water*-elemzésében két önkényes interpretációs mozzanat is található: egyrészt korántsem egyértelmű, hogy a hiányzó kulturális háttérnarratíva éppen a *Hamupipőke*-történet, és nem egy másik mese (a regény szerzője, Joyce Carol Oates nyilatkozta egy interjúban, hogy valóban gondolt egy intertextusra a *Black Water* írásakor, egy angol-skót népi balladára, amelyben – a *Kékszakállú herceg várára* emlékeztető módon – egy ártatlan lányt elragad egy koboldkirály, s víz alatti birodalmába viszi feleségnek, ahol végül megpróbálja megölni). Másrészt feltehetjük a kérdést, hogy valóban annyira kiáltó-e az ellentét Kelly Kelleher személyisége és döntései közt, mint azt Zsadányi állítja? Talán van egy leheletnyi inkoherencia a főszereplőnő viselkedésében (ha nem inadékvát ilyen vulgápszichológus módon jellemezni egy fikatív személyt), de végül is mi lehetne annál banálisabb, mint ha egy hétköznapi lányra szemet vet egy híres, nagy hatalmú, gazdag férfi, s a lány el akar menni vele?

Zsadányi könyvében tehát jóval többről van szó, mint az iseri-ingardeni üres helyek kitöltéséről, mivel ez az olvasás során spontán módon megy végbe. Az üres helyek tehát a szöveggel való első találkozás naiv beállítottságához, s nem az explikáció reflexív műveletéhez kapcsolhatók, éppen ezért jobban ki vannak szolgál-

tatva az értelmező totalizáló készletseinek, egyfajta interpretációs furornak, amely mindenhol jelentéseket lát. A szabadon dülő túlértelmező furor sajátos alakzatokat hoz létre: ilyen a szöveg kabalisztikus/anagrammatikus keresztkódolása, vagy a tagadás és a hiány átfordítása affirmációba és jelenlébbe. Ez utóbbi jellemzi leginkább Zsadányi dolgozatát, tulajdonképpen az irodalmi elhallgatásalakzat maga is ennek az interpretációs lelkesedésnek a projekciója, szilárd formája. A hiány átfordítása jelenlébbe az értelmezés különböző szintjein fordul elő: a szöveg szintjén szerzői intenciót, a szövegvilág szereplőinek és eseményeinek vulgápszichológiai megközelítését és helyes intertextusok közrebocsátását eredményezi; a társadalommal való viszonyában az irodalmi szöveg kritikai funkciót kap – a hiányzó narratíva leleplezi az archetipikus kódot, amellyel a társadalom vezérli az emberek viselkedését; a szöveg és a lét viszonyában pedig a hiány a nyelven túli igazság hierofantikus megmutatkozása lesz.

Láthatjuk, hogy az a de man-i megjegyzés, miszerint végül nem tudjuk, hogy a szövegben miről is van szó, kétféle attitűdöt idézhet elő: vagy intellektuális benuátságot, „tétova tudatlanságot”, vagy egyfajta elragadtatást afelett, hogy a szöveg nem képes ellenállni a túlértelmezésnek. Világos, hogy Zsadányi melyik attitűdöt képviseli. Tulajdonképpen engedhetne is készletességnek, ha a tudományos értekezés diskurzusformája helyett az esszéét választotta volna.

Kardos Gábor: Üres kagylóhéj?

A SZOCIÁLIS JOGOK NEMZETKÖZI
VÉDELMÉNEK EGYES KÉRDÉSEI

*Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2003.
212 old., 2690 Ft*

Európa-szerte probléma a jóléti álam válsága, a nagy, állami szociális és egészségügyi ellátórendszerek finanszírozhatóságának fenntartása avagy reformja. A szakmai és politikai vitákban gyakran hivatkoznak a szociális jogokra mint a reformnak – a szocializációs szűkítésének – az akadályára, illetve a rászorultság elvére mint az igazságos és fenntartható újraelosztás iránytűjére. A vitapartnerek gyakran elbeszélnek egymás mellett, nem mindig ugyanazt értik egyes fogalmakon, s nemcsak nem azonos, de nem is koherens felfogást vallanak a gazdasági, szociális és kulturális jogok természetéről és a kapcsolódó állami kötelezettségekről, noha az elmúlt években nagyon sok tanulmány foglalkozott ezzel, többek között a most bemutatott kötet szerzőjének tollából is.

A jelen kötet segít megértenünk a szociális jogok jellegét, és bemutatja az érvényesítésükkel kapcsolatos nehézségeket, elméleti és gyakorlati elmentmondásokat. „A gazdasági, szociális és kulturális jogok – vagy röviden szociális jogok – védelme, illetve a mögötte húzódó társadalom- és gazdaságfilozófiai vita a mai piaci demokráciák továbbfejlődésének kulcskérdéseit érinti.” Ilyen kérdés például, hogy milyen mértékben indokolja az egyén civilizációs igényeinek kielégítése a piac korlátozását, hogy felborítják-e a politikai egyenlőséget a szociális egyenlőtlenségek, vagy hogy mennyiben orvosolható a társadalmi leszakadás a globalizáció körülményei közepette. Kardos Gábor nem hitegeti az olvasót azzal, hogy egy nemzetközi jogi tanulmány képes ezeket a kérdéseket megválaszolni, csupán annyit ígér, hogy a válaszadáshoz feltétlenül mérlegelendő *normatív* iránymutatásokat feltárja a nemzetközi szerződésekből és az értelmezésüket végző testületek állás-

foglalásaiból. Valójában azért ennél sokkal többet tesz.

A kultúrához való jogról szóló utolsó fejezetben kifejti, hogy a kultúra fontosabb annál, semhogy jogászokra bizzák. Ez a szemlélet jellemzi egész művét. A szociális jogok is túl bonyolult viszonyokat érintenek ahhoz, hogy a jogászokra bízhatnánk őket; ezért Kardos is multidiszciplináris megközelítést alkalmaz, és közgazdaságtani, politológiai összefüggéseiben vizsgálja az állami szerepvállalás kérdését, a „versenyállam” és a gondoskodó „szociális állam” fogalmát. Bemutatja, milyen egymással ellentétes irányú gazdasági és politikai kényszerek és visszahatások befolyásolják a szociális jogok védelmét és érvényesülését. Rámutat többek között arra az összefüggésre, hogy ha az állam a versenyképesség erősítése érdekében csökkenti oktatási kiadásait, akkor az hosszabb távon a munkaerő színvonalának csökkenése miatt a versenyképesség gyengüléséhez vezethet. Bemutatja a demokratikus legitimitáció kettős szerepét: még a leginkább piacbarát kormányzati politika sem nélkülözheti a szociális elemeket, ugyanakkor a demokratikus legitimitáció segíti a piaci kiigazító politika megvalósítását is. Mindezt annak fényében kell látnunk, hogy az állam gazdasági-szociális szerepvállalását illetően a döntéshozatal a belső, demokratikus folyamatoktól egyre inkább nemzetközi szintre tolódik el. Ez indokolja egyébként a szociális jogoknak a nemzetközi jog alapján történő vizsgálatát.

A mű a szociális jogok nemzetközi védelmét három részre osztva tárgyalja: az I. rész (*Alapvető kérdések*) témája a gazdasági, szociális és kulturális jogok elméleti problémáitól a nemzetközi ellenőrző mechanizmusok működésének, a szociális jogok nemzetközi védelme modelljeinek bemutatásáig terjed. Külön fejezet szól a globalizációról, valamint a diszkrimináció tilalmáról.

A szociális jogokat végső soron a létfenntartás joga, az emberi méltósághoz való jog alapozza meg: „az emberi méltóság érvényesülése szükségessé teszi legalább a minimális mértékű szociális jogosítottságot” (34. old.). Kardos Gábor hangsú-

lyozza, hogy „nem csupán a nélkülözők, hanem a *többiek* emberi méltóságáról is szó van” (34. old.). Példákon mutatja be a szociális jogok belső jogi védelmének lehetséges formáit és a kapcsolódó elméleti és gyakorlati kérdéseket (államcél, alanyi jog, bírói érvényesíthetőség, közvetett védelem eljárási garanciák által).

A nemzetközi intézményrendszer is szerepet játszik a fejlesztési együttműködésben, a standardok értelmezésében, az állami mozgáster határainak megállapításában. A nemzetközi normák hatékonyságát elsősorban a jogkövetkezmények hiánya csorbítja. A szociális jogok nemzetközi védelmének különböző modelljei vannak az egyéni jogalapú védelem és az objektív jogalapú védelem különböző fórumain, beleértve a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetet és az UNESCO-t is.

A II. és a III. rész a magyar szakirodalomban új, találó csoportosításban tárja elénk az egyes szociális jogok védelmével kapcsolatos nemzetközi követelményeket és a kapcsolódó hazai alkotmányjogi kérdéseket: a szociális jogokat egyrészt mint elosztási jogcímeket, másrészt mint szolgáltatási típusokat elemzi. Bemutatja, hogyan váltak az emberi jogok a nemzetközi jog részévé, milyen szerepet töltek be a nemzetközi kapcsolatokban a hidegháború idején, s hogyan kerültek előtérbe azután az Észak és Dél, valamint az Egyesült Államok és Európa közötti viták. Nyomon követi a különbségek következményeit a nemzetközi ellenőrző mechanizmusok működési anomáliáiban, a külpolitika működésének „gyakorlati realizmusában” és a kulturális relativizmus eszmerendszerében.

A könyv második része a jövedelemszerzés és az állami újraelosztásból való részesedés jogcímeiként értelmezhető szociális jogokkal foglalkozik. Ilyen a tulajdonhoz való jog, a munkához való jog és a szociális biztonsághoz való jog. Sokakat meglephet, hogyan kerül a tulajdonhoz való jog – ami hagyományosan a klasszikus polgári jogok egyike – a szociális jogok sorába. Azonban a tulajdonhoz való jog „kettős természetét” valló felfogás már elterjedt a szakirodalomban, a választott csoportosítási szempont pedig egyértelműen igazolja a

tulajdonhoz való jog helyét a szociális jogok körében. Az viszont vitatható, hogy szociális jogi jellegének igazolásában szükséges-e, helyes-e kiemelt jelentőséget tulajdonítani annak, hogy tartalmát döntő módon az alkotmány nál alacsonyabb szintű belső jogszabályok határozzák meg, hiszen ez például a személyes biztonsághoz való jogról is elmondható, ami mégsem tekinthető szociális jognak. A munkához való jog tartalmának ismertetésével Kardos Gábor hozzájárul számos félreértés eloszlatásához, és tisztázza a szociális biztonsághoz való jog, illetve a társadalombiztosításhoz való jog gyakran felcserélhetően használt fogalmának viszonyát egymáshoz: az utóbbi – a szociális és egészségügyi segítséghez való jog mellett – az előbbi egyik eleme).

A harmadik rész a lakhatáshoz való jogot, az egészséghez való jogot, az oktatáshoz való jogot, valamint a kultúrához való jogot ismerteti. Ez utóbbi a magyar szakirodalomban újabbban kevésbé vizsgált terület. Kardos a kultúrához való jogot – némileg meglepő módon – a kisebbségek védelmével szoros összefüggésben elemzi: a kultúrához való jogot kollektív jognak tekinti abban az értelemben, hogy az állam köteles gondoskodni, akár az államon belüli domináns kultúra fennmaradásának, akár a kisebbségek kulturális identitása megőrzésének szükséges feltételeiről. A közösség kollektív jogainak védelme összeütközésbe kerülhet az egyén jogával a kultúra élvezetére, de az informálódás szabadságával is; ebben az esetben a védőintézkedések elfogadhatóságát a szükségesség és arányosság tesztje alapján kell megítélni.

A kötet felsőoktatási tankönyvként alapvető ismereteket közvetít közvetlenül, ugyanakkor széles körű hazai és nemzetközi szakirodalomra támaszkodó, multidiszciplináris és összehasonlító jogi elemzései a témában jártasabbaknak is újdonságokkal szolgálnak.

Kántor Zoltán (szerk.): A státustörvény

DOKUMENTUMOK, TANULMÁNYOK,
PUBLICISZTIKA

*Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 682 old., 2950 Ft
(Közép-Európai Könyvek)*

A szöveggyűjtemény a hosszú időn át politikai és szakmai viták keresztútjében álló státustörvényt (2001. LXII. évi törvény a szomszédos államokban élő magyarokról) és a vele kapcsolatos fontosabb dokumentumokat, tanulmányokat és publicisztikákat tárja kronologikus rendben az olvasó elé. Tartalmazza mindazokat a 2002-es parlamenti választásokig, szinte bármilyen műfajban közzétett írásokat, melyek a tárgy szempontjából elméletileg fontos kérdéseket valamiképpen érintettek. A máskor kárhoztatható műfaji sokszínűség itt teljesen indokolt, hiszen így kerülhettek egymás mellé a magyarországi közéletben markánsan különböző ideológiai álláspontokat képviselő szövegek. A válogatást ez csak használhatóbbá és érdekesebbé teszi. (Mindez természetesen együtt járt azzal, hogy a szerkesztő olyan politikust is kénytelen volt az asztal mellé ültetni, aki nem tud késsel-villával enni, és aki a törvény elfogadásában olyan lépést lát, melyet a jogalkotó végre a hazai oktatás, kultúra és sajtó „magyarítása” érdekében tesz.)

A könyv ekként hasznos olvasnivaló a politikai elemzőknek, akiket a szerkesztő azzal is segít, hogy az írások összegyűjtése, a kötet szerkesztése közben pártatlan maradt, s a különböző nézeteket egyaránt és kellő arányban szerepelteti. Arra törekszik, hogy a közölt írások ne az ő álláspontját, hanem szerzőik világnézetét és a határon túli magyarokról való vélekedésüket tükrözzék. A szerkesztő továbbá a kötetet egy szinte teljes, az időrendre is ügyelő bibliográfiával egészíti ki, amelyben gyakorlatilag mindenki szerepel, aki a témában – ha csak pár mondat erejéig is – meg-
szólt.

Kántor Zoltán a kutatók tanulmányai és publicisztikai írásai közül inkább az elméleti kérdéseket boncolgató, s nem a *jogszabály-szöveget* értékelő írásokat válogatta be. A törvény által felvetett elméleti kérdések valóban sokkal érdekesebbek, mint maga a – módosításáig egészen meg-
hökkenően alacsony törvényhozási nívót megjelenítő – jogszabály. (A jogalkotási hiányosságokról lásd: Tóth Judit: Sem nemzetpolitika, sem kisebbségvédelem. *Magyar Kisebbség*, 2002. 1. szám, 103–112. old.; Majtényi Balázs: A szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvény vitás jogi kérdései. *Magyar Kisebbség*, 2002. 1. szám, 74–79. old.; Herbert Küpper: Ungarns umstrittenes Statusgesetz. *Osteuroparecht*, 2001. Heft 5.) A törvénysszöveg elfogadásával számos elméleti probléma ismételt napirendre került, melyek újra- és továbbgondolásra sarkallták a státusdiskurzus résztvevőit. Az elméleti vita végső tanulságait nehéz lenne összegezni, hiszen egy-két kérdéstől, például a nemzetfogalom értelmezésétől eltekintve, a szerzők gyakran elbeszéltek egymás mellett, s az eltérő álláspontot képviselők alig bizonyították valódi vitára való hajlandóságukat. Így egyet lehet érteni Kántornak a kötethez írt előszavában első hallásra kissé sarkosnak tűnő megállapításával az *Élet és Irodalomban* megjelent publicisztikákkal kapcsolatban: „a szerzők nem reflektáltak sem a vitaindítóra, sem egymásra” (13. old.).

A POLITIKAI NEMZET ÉS A HATÁRON TÚLI MAGYAROK

A jogszabály elindította, illetve felszínre hozta a különböző nemzetfelfogások vitáját, és a hozzászólók ideológiai beállítottságuknak megfelelően szálltak síkra egy-egy nemzetmeghatározás mellett. A politikusok közül egyedül Bauer Tamás fogalmazta meg állításait elméleti igénnyel, igaz, kissé leegyszerűsítő módon. Mivel érvelése szerint a magyar politikai nemzet és a magyar állampolgárok egymást fedő fogalmak, arra következtetésre jut, hogy például a romániai és a szlovákiai magyarok a román, illetőleg a szlovák politikai nemzet tagjaivá váltak (*A hazátlanság tartóssága*,

453–458. old.). Ezt az álláspontot többen – köztük Kántor Zoltán (A státustörvény: nemzetpolitika vagy a kisebbségvédelem új megközelítése. *Magyar Kisebbség*, 2002. 1. szám, 3–20. old.) és Farkas János László (*A politikai nemzet és az állam*, 459. old.) – jogosan bírálták. Azt állították, noha kétségtelen tény, hogy a határon túli magyarok más állam polgárai, és ezáltal egy másik ország politikai közösségének is részei, ez mégsem jelent egyúttal azt, hogy az illető politikai nemzethez tartoznának, még akkor sem, ha az adott állam értelem-szerűen törekszik is erre. Farkas leegyszerűsítőnek tartotta Bauer érvelését: „Lehet a *Nemzeti dal* úgy olvasni, hogy csak a kulturális magyar akarjon talpra ugorni tőle, a politikai nem? Hiszen a vers azzal hat ma is, hogy a szabadság és a magyar haza hívása oly tisztán egy tud lenni benne.” Kántor, Bíró Béla és mások továbbá ellenérve volt, hogy a magyar kisebbségek nem vettek részt a szlovák, román, szerb, ukrán, horvát vagy szlovén nemzetépítésben, és érzelmi-
leg sem azonosulnak vele. Farkas véleménye szerint: „Egy liberális számára nem lehet kétséges, hogy egy nemzet politikai kultúráját nem egyöntetű képződménynek kell tekinteni, hanem plurális és nyitott alakulatnak, amely jó esetben a különbségek változatosságát képes magába fogadni – akár a határon innen és túl különbségét is.” Kántor pedig leszögezi, hogy a politikai vagy kulturális értelemben vett nemzet az állam valamely „nemzeti elven való szerveződését” kifejező politikáit is magában foglalja, s nemzetpolitikájának kialakításakor az állam akár mindkét elvet alkalmazhatja. „Ez a gyakorlatban úgy jelenik meg, például Románia esetében, hogy a román állam az országban élő kisebbségek irányában a politikai nemzet elvére támaszkodó politikát folytat, és a nemzet kulturális elvére támaszkodó politikát Románia határain kívül.” (*i. m.* 12. old.)

Mégis, Bauernek abban feltehetőleg igaza van, hogy a státustörvény kapcsán megerősödött az etnikus nemzetértelmezés a honpolgárral – a közös élményekre, szocializációs és habituális szerkezetekre, alkotmányos értékekre alapozott felfo-

gással – szemben. Ez a magyarországi politikai közbeszédben is jól követhető volt, s talán akkor vált mindenki számára nyilvánvalóvá, amikor a státustörvénnyel kapcsolatos szócstaták a választási kampány velejárójává váltak. A kötet román nemzetiségű szerzője, Gabriel Andreescu (*A határon túli magyarokról szóló törvény*, 262–265. old.) azért látta veszélyesnek a hányatott utóéletű magyar státustörvényt, mert az „etnikai nemzet” logikáját viszi be a nemzetközi életbe. Andreescu viszont alighanem téved, amikor ezt a jelenséget a magyarországi jogszabályhoz köti, hiszen a magyar státustörvény elfogadását megelőzően több szomszédos állam is elfogadta a maga nagyon is hasonló elveket követő „státustörvényét”. (Szlovénia 1996-ban, Szlovákia 1997-ben, Románia pedig 1998-ban fogadott el hasonló törvényt, vö. *Zbierka zákonov*, 30. szám, *Uradni List*, 1996. július 5. és *Monitorul Oficial*, 1998. július 16. Ezekről részletesebben Halász Iván, Majtényi Balázs: *A magyar és a szomszédos államok „státustörvényei”*. *Kisebbségkutatás*, 2001. 3. szám, 470–479. old.)

A KISEBBSÉGI KÜLÖNJOGOK ÉS A HÁTRÁNYOS MEGKÜLÖNBÖZTETÉS TILALMA

A vitákban gyakran elhangzott, hogy ez a jogszabály sérti az egyenlőség elvét, és hátrányos megkülönböztetést alkalmaz, amikor az állampolgárok között a nemzetiségi hovatartozás alapján tesz különbséget. Románia például a Velencei Bizottsághoz eljuttatott kifogásaiban (*The Official Position of the Romanian Government on the Law on Hungarians Living in Neighbouring Countries*) többek között a törvény diszkriminatív voltára hivatkozva fogalmazta meg ellenérveit. Ez az érvelés – bár a vitázók a kötet tanúsága szerint ezzel nemigen voltak tisztában – a kisebbségi jogok értelmezéséről már többször lefolytatott, de soha le nem zárt vita felelevenítése egy részben új területen. Hiszen a kisebbségi különjogok megadását korábban nemegyszer azzal utasították el, hogy még a lehetőségét is kizárják a hátrányos megkülönböztetés tilalmát előíró és biztosító sza-

bályok. A sajátos kisebbségi jogok valóban túlmutatnak az alapjogok egyenlő élvezetének elvén, sőt a többletjogok megadása, ha tartalmilag nem is, de formai tekintetben valóban az egyenlőség megsértését jelenti. A kisebbségi különjogok ellenzői erre a formai sérelemre építik érvelésüket, s így az egyenlőség védelmezőinek szerepében tetszelegve állnak a nyilvánosság elé. Kiindulópontjuk, hogy az emberek jogosultságai – természetesen az egyes jogok értelmezésének függvényében – akár össze is ütközhetnek. A jogosultságok ellenzői számára a legkézenfekvőbb s legegyszerűbb érvelési mód, ha valamely emberi jog védelmezőjeként felépve utasíthatnak el egy másikat.

Tartalmilag ellenben nem feltétlenül feszül ellentmondás a kisebbségek hátrányos megkülönböztetését tiltó és a védelmüket támogató normák között, hiszen a különbségek megszüntetése érdekében alkalmazott intézkedések még beleillenek az arisztotelészi „egyenlőség mint igazság” fogalmába. Ennek értelmében nem mindenkit, hanem csak az azonos helyzetűeket kell azonos bánásmódban részesíteni. A kisebbségi különjogok védelmezői az egyenlőség effajta felfogása mellett kötelezik el magukat, amikor a kisebbségi létből adódó hátrányok kiegyenlítése érdekében pozitív megkülönböztetést követelnek (lásd Sajó András: *Jogosultságok*. MTA JTI–Seneca Kiadó, Bp., 1996. VI. fejezetét: *Nemzetérzület és alkotmányos jogok*, 177–202. old.).

A modern demokratikus államok ma már az élet különböző területein gyakorlta megkövetelik, hogy hátrányos helyzetű polgáraik különböző csoportjai az átlagosnál kedvezőbb bánásmódban részesüljenek. A hatályos nemzetközi jog több dokumentuma is elismeri a személyek különböző csoportjainak pozitív megkülönböztetését. Ez a szemlélet egyértelműen kiolvasható azokból a nemzetközi dokumentumokból, amelyek általánosságban tilalmazzák a hátrányos megkülönböztetést és deklarálják a jogegyenlőséget, hanem külön cikkekben rendelkeznek a pozitív megkülönböztetésről is. A kötetben Renata Weber is így értelmezi a nemzetközi jogot, amikor megállapítja:

„A nemzetközi jog szerint valóban elfogadhatatlan és megengedhetetlen valakitől nemzeti hovatartozásának bizonyítását követelni, amennyiben ennek alapján az illető személyt negatívan diszkriminálnák. Azonban egészen más a helyzet, ha a cél *affirmative action* jellegű (azaz a pozitív diszkrimináció célja), tehát egy csoport identitásának a megerősítésére irányul.” (*Törvény a határon túli magyarokról*, 313–314. old.) A Velencei Bizottság jelentése is azt a következtetést vont le a nemzetközi normák elemzéséből, hogy az azonos helyzetű személyekkel szemben az eltérő bánásmód nem minden esetben tilos, és kifejezetten megengedett, ha ésszerű, objektív kritériumokkal indokolható. (*A Velencei Bizottság jelentése a nemzeti kisebbségek számára az anyaállamok által biztosított kedvezményes bánásmódról*. 2001. október 22.; Kántor Zoltán: *A státustörvény és a Velencei Bizottság: reflexiók a kisebbségvédelemre*, 349–354. old.)

Ezt a szemléletet tükrözi a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya: 2. cikke egy általános, a diszkrimináció tilalmát előíró rendelkezést tartalmaz az okmányban elismert jogokat illetően, 26. cikke pedig mindenki számára biztosítja a törvény előtti egyenlőséghez és az egyenlő törvényes védelemhez való jogot. Am 27. cikke már az etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek különjogait nevesíti.

Hasonló rendelkezéseket a közösségi jogban is fellelhetünk: az Európai Unió Tanácsának sokat emlegetett antidiszkriminációs irányelve a személyek közötti egyenlő, faji vagy etnikai származástól független bánásmód elvének alkalmazásáról szól (2000/43 EK, magyarul in: Majtényi Balázs–Vizi Balázs (szerk.): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*. Gondolat–MTA JTI–MTA KI, Bp., 2003. 223–231. old.). Az irányelv 5. cikke a pozitív megkülönböztetés címszó alatt kinyilvánítja: az egyenlő bánásmód elve nem gátolhatja a tagállamokat abban, hogy a faji vagy etnikai származással kapcsolatos hátrányok megelőzése, kompenzálása érdekében specifikus intézkedéseket fogadjanak el vagy tartsanak fenn.

A KEDVEZMÉNYEZETEK KÖRÉNEK MEGHATÁROZÁSA

A kisebbségi különjogok biztosítása az állam közbelépését igényli a kisebbséghez tartozók érdekében. Ilyenkor viszont a kedvezményezettek érdekében s a visszaélések elkerülése végett nem kerülhető meg a szabályozás alanyainak azonosítása, így az identitásválasztás feltételekhez kötése sem. Talán ebből, de még inkább a magyarországi kisebbségi törvény negatív tapasztalataiból indult ki a jogalkotó, amikor a státustörvényben meghatározta, kik vehetik igénybe a kedvezményeket. A jogalkotót feltételeinek megállapításakor nyilvánvalóan az a szándék vezérelte, hogy a kedvezményeket ne minden határon túli, hanem csak a határon túli magyarok vehessék igénybe. A kisebbséghez tartozók azonosítását azonban sokan elutasítják a jogos történelmi félelmek és a jelen keserű tapasztalatai miatt. Arra, hogy a nyilvántartásokkal szemben joggal fogalmazznak meg fenntartásokat, álljon itt egy példa a szöveggyűjteményből: Csurka István a törvényjavaslat parlamenti vitája kapcsán a következő, egészen elképesztő kijelentést tette: „Igen, lehet, hogy arra is szükség lesz – kérem, ne rökönyödjenek meg –, hogy itthon, bent, itt is állítsunk ki magyar igazolványt, mert nem mindenkinek jár.” (*A hatá-*

ronkon túli magyarokról szóló törvényjavaslat parlamenti vitája. 2001. április 19., 119. old.) Minden félelem ellenére a kisebbséghez tartozó személyek azonosítását teljes mértékben kizáró érveléssel szemben meg kell jegyezni: a diszkriminálni akaró diktatórikus rezsimeknek – akár létezett a hatalomra jutásuk előtt nyilvántartás, akár nem – soha nem okozott gondot az ellenségnek kikiáltott személyek azonosítása és meghurcolása. Sőt még arra is van példa, hogy a diszkriminálni és a különjogokat garantálni kívánó államok hasonló módon határozzák meg a valamely csoporthoz tartozás kritériumait. Látni kell azonban, hogy a regisztráció a jogi szabályozásnak csak egyik eszköze, de nem a célja, igénye pedig magának a jognak a lényegéből adódik. Természetesen minden nyilvántartás létrehozásakor biztosítani kell az adatvédelmi szabályok érvényesülését, s azt Kelet-Közép-Európában – a történelmi félelmek miatt – célszerű az állam kezéből kiragadni. Így a negatív történelmi tapasztalatoknak, ha másra nem is, de legalább óvatosságra kell inteniük a jogalkotót. Általánosságban is elmondható, ha az állam a kisebbséghez tartozás alapján garantál különjogokat, akkor – a kisebbségekhez tartozóknak a védelmében és a visszaélések megakadályozása érdekében – szükséges előfeltétel a ki-

sebbséghez tartozók, a kedvezményezettek körének meghatározása. A kisebbségi jogokkal vagy a pozitív megkülönböztetés eszközével élni viszont nem kötelező, hanem csupán az egyén szabad választásából adódó lehetőség, amelynek kiharcolása sokszor polgári jogi mozgalmak évtizedes küzdelmeinek az eredménye. Lemondani róluk visszatérés volna az általános emberi jogi védelemhez, ahhoz az elméleti alaphoz, ahonnan a kisebbségi jogokat el nem ismerő, a második világháború után újjáalakuló nemzetközi szabályozás az útjára indult, és felelevenítené a – gyakorlatban soha nem létező – be nem avatkozó állam koncepcióját. Egyúttal gyökeres szakítás volna azzal az alkotmányunkban is megfogalmazott, bár mindeddig meg nem valósított magyarországi állami politikával, mely értéket lát a többnyelvűségben, a multikulturalitásban.

A kötet jól és több nézőpontból mutatja be a státustörvénnyel kapcsolatos elméleti kérdéseket, és egyúttal hű tükre a hazai politikai közbeszédnek. Figyelmes tanulmányozása remélhetően a kisebbségi jogi szabályozás által felvetett kérdések újra- és továbbgondolására készíti olvasóit.

MAJTÉNYI BALÁZS